

Waseda Mika

Bocsánatkérés, visszautasítás és köszönetmondás a magyar és a japán nyelvben: Eltérő nyelvek – eltérő stratégiák¹

1. Bevezetés

Minden nyelvnek megvannak a sajátos stratégiái olyan beszédaktusok megformálására, mint például a bocsánatkérés, egy kérés visszautasítása vagy mondjuk egy meghívás esetében a köszönetünk kifejezése. Austin (1962) szerint nem is az egyes szavak és mondatok alkotják az emberi kommunikáció alapelemeit, hanem bizonyos beszédaktusok, amelyeket a szavak és mondatok kimondásával végrehajtunk, vagyis az illokúciós aktusok, a szűk értelemben vett beszédaktusok. A szavak és mondatok, főként azok a konvencionális kifejezések, helyzetmondatok, amelyek különféle beszédaktusok végrehajtására használatosak az egyes nyelvekben, igen különböznek egymástól, azaz nyelvspecifikusak, hiszen ezeket végső soron a társadalmi és kulturális helyzetek struktúrája határozza meg.

Ennek a ténynek jelentősége van a nyelvtanulás szempontjából is. Az idegen, illetve a második nyelv tanításának egyik alapvető célja a nyelvtanuló kommunikatív kompetenciájának a kifejlesztése. A nyelvtani kompetencia megszerzése, vagyis a nyelvtani szerkezetek tanulása alapvető és elengedhetetlen, de ahhoz, hogy adekvát módon tudjunk beszédaktusokat létrehozni, fontosabb és lényegesebb, hogy elsajátítsuk a pragmatikai stratégiákat, társalgási rutinokat és a sajátos helyzetmondatokat. Feltétlenül szükséges ehhez az, hogy ismerjük a cél nyelv használatát megalapozó interaktív és szociokulturális szabályokat.

Ez a megállapítás természetesen egyaránt igaz a magyar nyelvet tanuló japánokra, illetve a japánul tanuló magyarokra is. A tanulók a tanórák során a tanárok segítségével vagy tankönyvekből el tudják sajátítani a nyelvtani kompetencia elemeit, de ennél már keményebb dió a különféle beszédaktusok konvencionális kifejezéseinek megtanulása, mert ezek használatát a beszédhelyzeti kontextusok megfigyelése során lehet elsajátítani. A konvencionális helyzetmondatok mindig valamiféle hallgatólagos megegyezést jeleznek a beszélőközösség tagjai között, amelyet azonban a nyelvtanulók gyakran nem ismernek. Ezért aztán előfordul, hogy az anyanyelvi beszélők félreértik a nyelvtanuló egyik-másik megnyilatkozását, és persze ennek a fordítottja is létezik. Ha pedig valakit ilyen kommunikatív, illetve kulturális kudarcélmény ér, annak adott esetben akár sokkoló hatása is lehet.

2. A bocsánatkérés kifejezésmódjai a magyar nyelvben

Egyetemünkön, az Oszakai Egyetem Idegennyelvi Karán tanuló magyar szakos diákok is tapasztaltak ilyesféle kommunikációs problémákat, amikor Magyarországon jártak. Az egyik diákunk például furcsállotta, amikor egy étteremben a pincér egy adott beszédhelyzetben a *sajnálom* szót használta: „Nagyon sajnálom, de...”. A kontextus az volt, hogy az étteremben nem maradt szabad asztal, így a pincér nem tudta a diákot leültetni. A *sajnálom* ebben a helyzetben semmiképpen sem adekvát reakció egy japán beszélő számára. A pincérnek ugyanis nem csak „sajnálatosnak” kellene minősíteni a helyzetet, hanem illene bocsánatot is kérnie

¹ Ez a cikk a következő írásomnak a módosított magyar változata: Apologising, Refusing, and Thanking in Hungarian and Japanese: Different Languages and Different Strategies. *In Focus, Japan – The Legacy of the Heisei Era*. 171-175. 2019. Antal József Knowledge Center, Budapest. Külön köszönetet szeretnék mondani Cseresnyési Lászlónak, aki értékes tanácsokat adott, és magyarra fordította a szöveget.

(Bocsánatot kérünk, de...), mert az étterem dolga az, hogy szolgálja a vendégeket, és ebben az esetben nem tudott megfelelni az elvárásnak.

Nem csupán a felelősség eltérő felfogásáról van itt szó. A japán kultúrában a szolgáltatás hierarchikus viszonyt teremt, amelyben a vendég vagy a vásárló státusa olyan, mintha valami féle istenség lenne. Van is egy ilyen japán mondás: *O-kyaku-sama wa kamisama desu* 'A vendég az isten', és magának a 'vendég' szónak (*kyaku*) eleve a tiszteleti (honorifikus) formája használatos (*o-kyaku-sama* 'mélyen tisztelt vendég'). Ha valaki Japánban belép egy üzletbe, akkor az eladók mindig az *Irasshaimase* mondattal fogadják, aminek a magyar megfelelője a *Méltóztassék beljebb fáradni!* A vásárlótól még azt sem feltétlenül várják el, hogy köszönéssel reagáljon erre az invitálásra. A magyar kultúrában viszont a legdurvább udvariatlanságnak számít, ha valaki belép egy üzletbe és még csak nem is köszön. Ezért a japán diákoknak meg kell tanítani azt, hogy soha ne felejtssenek el köszönni, ha belépnek egy üzletbe Magyarországon.

Az a diák, aki meghökkent a *sajnálom* (*sorry*) említett használatán, elkezdte kutatni a bocsánatkérés stratégiáit a magyar és a japán nyelvben: ez lett a szakdolgozatának a témája is (Ito 2019). Kérdőíves felmérésében különféle beszédhelyzeti kontextusokat írt le, és a válaszadóknak ki kellett egészíteni ezeket az adekvát magyar megnyilatkozással. A felmérésben résztvevőktől például megkérdezte, hogy milyen módon kérnek bocsánatot, ha elkésnek egy barátjukkal való találkozásról. Megkérdezte tőlük azt is, hogy milyen mértékben érzik felelősnek magukat az egyes szituációkban, és felkérte őket, hogy jelezzék ennek a mértékét egy ötfokozatú skálán. Az „5” választása jelezte, hogy nagymértékben felelősnek érezték magukat, az „1” pedig, hogy egyáltalán nem.

Mint kiderült, a japánok általában nagyobb felelősséget éreznek minden egyes szituációban, mint a magyarok. Például felelősnek érzik magukat még akkor is, ha egy vonatbaleset miatt késnek el a találkozóról, noha a baleset nem az ő hibájukból történt. A japánok nagyobb felelősséget éreznek, ha a főnökükkel való megbeszélésről késnek el, mintha egy baráti találkozóról. Ilyesfajta különbség nem volt megfigyelhető a magyarok esetében, ami azt mutatta, hogy a társadalmi státus különösen fontos tényező a japánok számára.

Hadd tegyek itt egy rövid kitérőt, hogy világossá tegyem ennek a különbségnek a társadalmi hátterét. Sok kutató foglalkozott a japán társadalom sajátosságaival. Köztük Nakane Chie széles körben alapvetőnek tekintett tanulmánya (Nakane 1967) a japán kultúrát függőleges társadalomként (*tate shakai*) jellemezte. Ez azt jelenti, hogy egyenlő státussal rendelkező emberek viszonyrendszere helyett a japán társadalomban elsődlegesen a hierarchikus viszonyok dominálnak az egyes társadalmi csoportokban, például az iskolában és az egyetemen. Az egyik alá- és fölérendeltséget meghatározó elv a senioritás, vagyis az életkor szerinti senior/junior (*senpai/kohai*) hierarchia. Ugyanakkor a japán társadalomban kiemelt jelentősége van a csoport harmóniájának (*wa*), olyannyira, hogy ez gyakran felülírja a csoport tagjai közti hierarchikus különbségeket.

A társadalmi szerkezet sajátosságait tükrözi a japán nyelvhasználat. A japán nyelvet a tiszteleti (honorifikus) kifejezések eléggé bonyolult rendszere jellemzi. Tudni kell, hogy mikor lehet egyszerű alakot használni, illetve mikor kell tiszteleti (*keigo*) formát választani. A tiszteleti alakoknak három típusa van: udvarias, hiperudvarias, valamint szerénységi. A stílus megválasztása a beszélgetőpartnerek közötti viszonytól függ. A tiszteleti nyelv ily módon olyan eszköz, amely elhelyezi a beszélőt a kommunikatív térben, kijelöli annak relatív helyét, státusát. A japán beszélőknek a beszédhelyzetnek és a társadalmi hierarchiának megfelelő kifejezéseket kell használnia. A magyarban két forma áll egymással szemben: egy formális, udvarias, illetve egy informális, fesztelen alak. Akárcsak a japánban, a formák közti választás a magyarban is a társadalmi szituációtól és a beszélők közötti kapcsolattól függ. A japán tiszteleti nyelv rendszere merevebb és bonyolultabb, és mintegy leképezi a társadalmi struktúrát.

De térjünk most vissza a kérdőíves kutatás eredményeire, azaz, hogy miféle árnyalatainak vannak bocsánatkérő kifejezéseknek. Alapvetőek a *Sajnálom* mellett az *Elnézést*, a *Bocsánat* és *Ne haragudjon/haragudj*.

Általában véve a válaszadók szerint a *Bocsánat* használata tipikus a viszonylag közelebbi, bensőségebb kapcsolatban, illetve amikor az okozott kár nem túlságosan nagy. Az *Elnézést* formálisabb viszonyban szokott előfordulni, például akkor, ha egy magasabb státusú személyhez szól a beszélő (vagy mondjuk egy ismeretlen külföldihez az utcán). A *Sajnálom* esetében a kérdőíves vizsgálat nem mutatta ki, hogy milyen szituációban használatos bocsánatkéreként: formális vagy informális helyzetben, ha valaki elkésik egy randevúról, ha valaki eltör egy vázát valakinek az otthonában, illetve egy üzletben, vagy ha egy pincér véletlenül leönti vízzel a vendéget. Világossá vált azonban, hogy alapvetően nemzedéki különbségről van szó. A *Sajnálom* kifejezést az idősebb beszélők csak akkor használják, ha úgy vélik, hogy nem terheli őket felelőség a történetekért, pl. amikor egy vonatbaleset miatt elkésnek egy találkozóról. A fiatalabb válaszadók közül azonban sokan használják a *Sajnálom* kifejezést akkor is, ha felelősek azért, ami történt, ha például azért késnek el egy találkozóról, mert nem tudtak időben felkelni.

Mondani sem kell persze, hogy a fiatalok is használják az *Elnézést* és a *Bocsánat* kifejezéseket, de a fiatalok szerint a *Sajnálom* is megfelel, ha mondjuk egy pincér nem tud asztalt biztosítani egy vendégnek, vagy ha leönti őt vízzel. Igaz, egy adatközlő, éppen egy 34 éves pincér, semmiképpen sem használná az utóbbit ilyen helyzetben.

Van olyan vélemény, miszerint a *Sajnálom* használata a *Bocsánat* vagy az *Elnézést* helyett egyszerűen „a felelősség hártására” szolgál. Egy másik vélemény szerint viszont a *Sajnálom* ilyen használata éppen a kárvallott személlyel való együttérzés, az empátia jele. Az adott beszédhelyzetben a megoldandó kommunikatív feladat egy „sérült” kapcsolat kijavítása: ez pedig az empátia jelzésével is elérhető. Sokan úgy vélik (pl. Tótfalusi 1998: 415), hogy a *Sajnálom* használata bocsánatkérést igénylő helyzetben az angol nyelvű filmek szinkronjának a hatásával magyarázható (az *I'm sorry* szolgai fordítása). Mivel azonban számos nyelvben vannak sajnálatot kifejező fordulatok bocsánatkérő kontextusban (pl. latin *paenitet me*), a *Sajnálom* jelentésének változása spontán jelenség is lehet.

3. A bocsánatkérés kifejezései a japánban

Bocsánatkéreként a japánok leggyakrabban a *sumimasen* szót használják (bár vannak alternatív kifejezések is, például a *gomennasai* vagy a *moushiwake arimasen*). A *sumimasen* szónak a bocsánatkérésen túl egyéb funkciói is lehetnek, például ezzel hívhatjuk fel a bolti eladó figyelmét arra, hogy segítsen nekünk (vö. magyar *Elnézést!*). Továbbá olyan helyzetekben is használható, amikor a magyar beszélők a *köszönöm* szót használnák.

Ha például a buszon ülünk és leejtjük a tollunkat, amit a mellettünk ülő utas felvesz nekünk, akkor magyarul a legvalószínűbb reakció erre a *köszönöm*. Hasonló helyzetben egy japán beszélő a *sumimasen* szót választaná az *arigato* 'köszönöm' helyett. Más példa: ha a buszunk ott áll a megállóban, mi pedig rohanunk, mert el akarjuk csípni, a sofőr pedig udvariasan megvár minket. Az adekvát japán szó, amit a sofőrnek ilyenkor mondunk, ismét csak a *sumimasen*. Kedves gesztus, hogy a mellettünk ülő utas felveszi nekünk a tollat, vagy, hogy a sofőr nem zárja be az orrunk előtt az ajtót. Köszönetet érdemelne ez a gesztus, nem pedig bocsánatkérést. Egy magyar beszélő semmiképpen sem használná az *Elnézést* szót ilyen helyzetben.

Számos tudós próbálta már megmagyarázni, hogy miért használják a japánok mégis ilyen helyzetekben az alapvetően bocsánatkérésre szolgáló *sumimasen* kifejezést a köszönetnyilvánításra szolgáló *arigato* helyett. A *sumimasen* Yanagida Kunio, a híres néprajzkutató szerint a *sumu* 'kitisztul' ige tagadó alakja (Yanagida 1969), azaz a *sumimasen* azt jelenti, hogy a be-

szélő elméje „nem tisztul ki”, azaz ott marad benne a lekötelezettség érzése. A japánok úgy élik át az említett szituációkat, hogy a másik utas számára teherterhelés az, hogy a tollunkat felveszi, illetve a sofőrnek az, hogy várnia kell ránk. Ilyen helyzetben a japánok lekötelezettnek, adósnak érzik magukat az által, hogy a másik ember szívességet tesz nekik. Hasonló ehhez az, ha kellemetlenséget okozunk a másinak, azaz például rálépünk a lábára. Japánul a *sumimasen* használható mindkét esetben. Magyarul azonban az előbbi helyzetben köszönetet szokás mondani, az utóbbiban pedig bocsánatot szokás kérni.

Coulmas (1981) vizsgálta a bocsánatkérés és a köszönet kifejezéseinek hasonlóságát és arra a következtetésre jutott, hogy a közös pontjuk a lekötelezettség, egyfajta „adósság” (*indebtedness*) érzése. Coulmas szerint a köszönetmondás a beszélő által kapott dolog miatti, míg a bocsánatkérés az általa okozott kár miatti „adósság” érzését jelzi. A kettő közötti hasonlóság magyarázza a *sumimasen* általános használatát, vagyis azt a jelenséget, amelyre úgy szokás utalni, hogy „ezek a japánok folyton-folyvást bocsánatot kérnek valamiért”.

4. Az elutasítás és a köszönet kifejezései

Ebből az is következik, hogy a japánok nem használják olyan gyakran az *arigato* szót, mint a magyarok a *köszönöm*-öt. Ezt az intuíciót igazolta az egyik szakdolgozó diákunk is, aki a visszautasítás beszédaktusát vizsgálta (Okawa 2019). Szili (2002) kutatta a visszautasítás aktusát, és kimutatta, hogy a nemet mondásnak három fő stratégiája van: a magyarázkodás, a tagadás és a bocsánatkérés, amelyek olyan tényezőktől függenek, mint a szituáció, a társadalmi kapcsolat, továbbá a másinak a visszautasítással okozott „kár” mértéke. A rosszul megformált visszautasítás negatívan érinti az emberi kapcsolatot, ezért a visszautasításokban különféle stratégiákat alkalmazunk, hogy elkerüljük a sértődést.

Szili (2002) kutatásaiból kiindulva, a diákunk hasonló kérdőíves vizsgálattal vetette egybe a japánok és a magyarok elutasító beszédaktusait. Alapjában véve az elutasítás módjainak a hasonlóságai nagyobbak, mint a különbségei. Az adatok azt mutatják, hogy mind a japánok, mind a magyarok kerülnek a nyers és kerek elutasítást, különösen a náluk magasabb státusú személyekkel szemben. Megmagyarázzák, hogy az adott kérést miért nem tudják teljesíteni, bocsánatot kérnek, néha pedig alternatívát ajánlanak, pl. *Ma nagyon sok a dolgom, inkább talán legközelebb...* Direkt visszautasítást legfeljebb akkor alkalmaznak, ha a partner státusa az övékével azonos, pl. barátokkal, családtagokkal szemben.

Érdekes sajátosság az, hogy a magyarok gyakran köszönetet mondanak, mielőtt visszautasítanak valami számukra kedvező dolgot, például egy meghívást: *Köszönöm, de azon a napon sajnos nem érek rá.* A japánok viszont a köszönetmondás helyett inkább indirekt, tompító kifejezést alkalmaznak ilyenkor, pl. *chotto* 'kicsit' szócskát, amely a kontextustól függően többféle dologra utalhat. A nemet mondás elkerülésére is használható a *chotto*, pl. *Ashita wa chotto yooji ga atte* 'Holnap van egy kis dolgom'. Ez a szócska önmagában, folytatás nélkül is visszautasítást jelent: *Chotto...* Egy másik módja a visszautasításnak a *Kangaete okimasu* 'Még meggondolom' használata. Formális helyzetben ez tipikusan azt jelenti, hogy a beszélő már döntött, tehát esze ágában sincs még meggondolni a dolgot.

Van egy népszerű sztereotípiája, hogy a japánok udvariasak, nem beszélnek egyenesen, visszafogottak, és mindig félreérthetően, homályosan fejezik ki magukat. A valóságban a beszédhelyzettől függően a japánok nagyon is direkt módon fejezhetik ki magukat. Ezt támasztja alá egyébként egyik diákunk kutatása is (Motoyama 2018), aki megkérdezett magyarokat és japánokat, hogy miként mondanak nemet a következő két formális tranzakció esetében. Az egyik eset az, amikor egy internet szolgáltató ügynöke megjelenik a lakásunk ajtaja előtt, és arra akar minket rávenni, hogy szerződünk a cégével. A másik az a helyzet, amikor egy bolti eladó egy olyan ruhát ajánlgat nekünk, ami egyáltalán nem tetszik nekünk. Az első esetben a tipikus japán reakció kerek elutasítás, pl. *Iranai desu* 'Nem kell' vagy *Kekkoo desu* 'Nem

szükséges'. A megkérdezett magyarok azonban ilyen helyzetben általában különféle tompító stratégiákat alkalmaznak (köszönet, magyarázkodás), pl. *Köszönöm, de nincs szükségem erre* vagy *Elnézést, de már van szolgáltatóm*. A második helyzetben a japánok indirekt visszautasító stratégiát szoktak alkalmazni: *Chotto konomi ja nai desu* 'Nem igazán az én ízlésem' stb. A magyarok viszont előbb gyakran köszönetet mondanak: *Köszönöm, de nem kérem*.

Az empirikus vizsgálatok eredményei nem támasztják alá azt a sztereotípiát, hogy a japán kommunikáció eleve indirekt, kétértelmű, illetve homályos. Például egy üzleti tranzakció során a japánok esetében a hierarchikus viszony megléte dönti el, hogy a beszélő direkt, sőt akár nyers kifejezéseket alkalmaz-e. A magyarok ezzel szemben tompító stratégiát alkalmaznak, gyakran még köszönetet is mondanak a visszautasítás előtt. Lehet, hogy ennek az lenne az oka, hogy a magyar kommunikáció eleve indirekt, kétértelmű, illetve homályos?

5. Befejező megjegyzések

Láttuk, hogy miként működnek a bocsánatkérés, elutasítás és a köszönetnyilvánítás kifejezései a magyar és a japán nyelvben. A stratégiák részben hasonlóak, bár vannak a specifikus társadalmi és kulturális tényezők által befolyásolt jelenségek is. Ezek a nyelvi stratégiák tehát egyszerre kontextusérzékenyek és kultúraérzékenyek. Azért is fontos a beszédaktusstratégiák kontrasztív elemzése, mert általuk láthatóvá válik a kulturális és társadalmi értékrend, az attitűdök különbsége. A beszédaktusok és általában a nyelvi viselkedés aligha vizsgálható ezek elemzése nélkül.

Magától értetődik tehát, hogy rendszeresen kellene vizsgálni az olyan eltéréseket a magyar és a japán nyelv között, mint amilyeneket ebben a tanulmányban is érintettünk.

Irodalom

- Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Coulmas, Florian 1981. 'Poison to your soul': Thanks and apologies contrastively viewed. In: Florian Coulmas (szerk.): *Conversational Routines*. Mouton, The Hague. 69–91.
- Nakane, Chie 1967. Tate shakai no ningen kankei: Tanistu shakai no riron [A függőleges társadalom emberi kapcsolatai: A homogén társadalom elmélete]. Kodansha, Tokió.
- Yanagida, Kunio 1969. Mainichi no kotoba. In: Teihon Yanagida Kunio Zenshuu 19. [Mindennapi kifejezések. Yanagida Kunio művei 19]. Chikumashobo, Tokió.
- Szili Katalin 2002. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* 124: 204–220.
- Szili Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben). *Magyar Nyelvőr* 127: 292–307.
- Tótfalusi István 1998. Hogy mi ne legyünk angol (nyelvi) gyarmat... *Magyar Nyelvőr* 122: 403–417.

Hallgatói szakdolgozatok

- Ito, Mari 2019. Hangarigo ni okeru shazai kanyo hyogen [A bocsánatkérés kifejezései a magyar nyelvben].
- Okawa, Naoya 2019. Nihongo bogo washa to hangarigo bogo washa no kotowari hyogen [Az elutasítás kifejezései a japánban és a magyarban].
- Motoyama, Yuka 2018. Chijin denai aite ni taisuru kotowari no hikaku [Az ismeretlenekkel szembeni elutasítás kifejezéseinek összehasonlító vizsgálata].

Waseda, Mika

**Apologizing, refusing, and thanking in Hungarian and Japanese:
Different languages and different strategies**

Every language has a certain set of strategies for performing a given speech act, such as apologizing, refusing requests, or thanking invitations. The expressions used for performing a certain speech act may differ from language to language, since they are determined by the structure of social or cultural situations. This paper shows how the speech acts of apology, refusal and gratitude are realized in Japanese and Hungarian. Although the speakers of both languages share similar strategies, there are also differences depending on the social and cultural structure. This means that for foreign language learners it is significant and necessary to be acquainted with the interactive and sociocultural rules underlying language usage in the target society and culture.